

ВОЈИСЛАВ СТАНОВЧИЋ

ПОЛИТИЧКЕ ИДЕЈЕ И ИДЕОЛОГИЈЕ

Приредили:

Славиша Орловић и Слободан Г. Марковић

Војислав Становчић
ПОЛИТИЧКЕ ИДЕЈЕ И ИДЕОЛОГИЈЕ

Приредили:
Славиша Орловић
и Слободан Г. Марковић

Издавач
Центар за демократију Факултета политичких наука
Универзитета у Београду

За издавача:
Проф. др Драган Симић

Припрема и шптампа
Досије студио, Београд

ISBN 978-86-6425-095-5

Тираж
100 примерака

© 2022, Центар за демократију

Сва права задржана. Није дозвољено да било који део ове књиге буде снимљен, емитован или репродукован на било који начин, укључујући, али не ограничавајући се на фотокопирање, фотографију, магнетни упис или било који други вид записа, без претходне дозволе Издавача.

ВОЈИСЛАВ СТАНОВЧИЋ

ПОЛИТИЧКЕ ИДЕЈЕ И
ИДЕОЛОГИЈЕ

Приредили:
Славиша Орловић
и Слободан Г. Марковић

САДРЖАЈ

Проф. др Славиша Орловић, Војислав Становчић и темељи слободе и демократије. VII

I Политичке декларације и политичке идеје

Од „Велике повеље слобода“ до „Атлантске повеље“ [1215–1941] . . .	3
Декларације о правима и слободама у Америчкој и Француској револуцији.	55
Атлантска повеља	69

II Темељне студије о политичким идеологијама

Федералист (The Federalist)	81
Едмунд Берк и идеологија конзервативизма.	135
Извори теорија о „Држави благостања”	203
Плуралистичко схватање друштва и слободе.	227
Текстови у овој књизи	307
Именски регистар.	309
Предметни регистар.	311

ВОЈИСЛАВ СТАНОВЧИЋ И ТЕМЕЉИ СЛОБОДЕ И ДЕМОКРАТИЈЕ

У овој књизи академик, проф. др Војислав Становчић, бави се дисконтинуитетном и веома дугом, пре свега англосаксонском либерално-демократском традицијом. Реч је о систематском залагању и тежњама да се обезбеде права и слободе наспрам монархистичког апсолутизма, што ће у XX веку бити наспрам тоталитаризма и разних ауторитаризама. Историја политичких идеја, политичких теорија и идеологија, којима се аутор бавио читавог живота, испреплетена је са историјом филозофије и друштвених мисли. На том путу руковођен је етичким принципима и „љубављу према мудрости“. У овој књизи сабрани су и изабрани текстови, који су по мишљењу уредника, најбољи и најзрелији радови, написани у време његовог интелектуалног врхунца. То је уједно и зенит његове интелектуалне снаге и свежине. Текстови су целовите монографске студије, које су остале по мало скрајнуте на почетку или на крају значајних књига за које су писани. То су резимиране верзије веома широког опуса и спектра. Писане су у различитим временским периодима, за различите сврхе и потребе као предговори, поговори, анализе и студије. Код Становчића је посебно значајно умеће свођења великих и релевантних дела и аутора на јасан разумљив, синтетичан и поентирајући начин. Посебан значај представља актуелност ових идеја.

Једна од дилема уредника била је како сложити изабране текстове – хронолошки или тематски. Определили смо се да књига има два дела. У првом су анализе декларација и повеља које су поставиле темеље западне цивилизације. У њима су садржане политичке идеје од самих почетака све до краја двадесетог века. Ове декларације и повеље обухватиле су и успоставиле већину политичких принципа, начела, вредности и идеја на којима су постављени темељи модерних друштава и држава. Становчић пише: „Западно-европска цивилизације се постепено изграђивала на два темеља: на идејама и вредностима хришћанског учења и владавине права.“ (стр. 5). У другом делу књиге су студије о делима која у доброј мери рефлектују три идеологије чије кључне речи можемо пронаћи на тробојници Француске револуције: слобода, једнакост и братство („*liberté, égalité, fraternité*“). Слобода је основна идеја и вредност либерализма. „Братство“ уз поредак, ауторитет, стабилност и традицију, представља идеју конзервативизма и десних идеологија. Једнакост, односно егалитаризам, је једна од кључних идеја социјалдемократије и других изведених левичарских идеологија (социјализам, комунизам).

Ова књига може се читати и као историја идеје о слободи, историја идеологија и историја темеља модерне демократије. Посебан допринос афирмацији питања слободе дале су демократске револуције: холандска (1566–1609), две енглеске, и нарочито Америчка и Француска. Историја политичких идеја и политичких теорија ишла је паралелно у два правца. На једној страни је традиција „природног права“, друштвеног уговора, идеја слободе и либерализма. На другој страни је теорија „државног разлога“, која је утемељила у бити недемократске, ауторитарне и тоталитарне идеологије, покрете и режиме. У другим својим радовима, Становчић истиче да струја која ставља нагласак на слободи, не игнорира потребу за ауторитетом, „али га је настојала конституисати на демократским основама уз учешће или пристанак оних над којима он има утицај или влада“. У XV и XVI веку држава је у центру пажње с теоријом „државног разлога“ (Макијавели и Гвичардини), али и са теоријом суверенитета (Жан Боден и Томас Хобс), којом се оправдава њен ауторитарни карактер. Нови век доноси и другачији тренд у развоју политичке мисли. На претпоставци природних права и друштвеног уговора развијају се теорије ограничавања власти како би она служила сврси за коју се претпоставља да је успостављена. Политичка мисао концентрише се на теорије демократије, ограничења власти, владе по пристанку (Џон Лок), владавину већине. Ако држава не штити природна људска права на живот, слободу и својину, право је грађана да је свргну револуцијом. Ове либералне идеје од Алгузијуса, Лока, Монтеѕкјеа, и америчких „федералиста“, нашле су свој практични израз у Америчкој и Француској револуцији, које су и инспирисали. Од друге половине XVIII века почиње нова фаза у развоју политичких идеја с Кантом, Фихтеом и Хегелом, који, како истиче аутор, дају готово последњи покушај да се на систематичан начин обухвате филозофија природе, друштва, права и политике у стилу класичне политичке филозофије. Непосредно након тога почиње период идеологија.

Демократске револуције, обликовање декларација о људским правима и слободама и корени либерализма

Постепено напредовање у обликовању људских права и слобода, њихово освајање и проширивање, прати се од аката који су претходили декларацијама и уставима, од *Magna charta libertatum* (1215) до данас. Декларације и уставно-правни политички акти надахнути су са четири групе идеја (теорија). На првом месту су идеје о друштвеном уговору и природним правима. Друга група су теорија британског конституционализма (од *Мајна карџе* до данас, принципи општег права, *Common Law*), значај ваљаног поступка у примени права (*due process of law*) и извесно уравнотежавање снага између власти и грађана кроз

постепено прихватање да, поред владе, делује и опозиција. Темелј британског конституционализма било је развијање идеје о владавини права (*Rule of law*), уместо владавине било које личности. Трећи извор представља просветитељство започето у Енглеској, које се уздигло до врхунца у Француској у другој половини XVIII века (Русо и Монтескје), а које је имало специфичне представнике у утицајним америчким политичарима (Бенџамин Франклин и Томас Џеферсон). Четврти и превасходни утицај имале су идеје либерализма – политичке идеологије која је у сам врх политичких вредности ставила човекову слободу и, као основ устава, понудила један, у људској историји, нови концепт човекових права.¹ Индивидулазима који потиче још из Ренесансе а долази до изражаја у време Пуританске револуције у Енглеском (под утицајем идеја Томаса Хобса и Џона Лока).

Војислав Становчић је пажљиво анализирао настанак, обликовање и значење, као и теоријску инспирацију најзначајнијих повеља и декларација о правима и слободама у историји људског друштва, којима је обликована западна цивилизација и који су поставили темеље савременог друштва. Од *Велике њовеље слободe*, чувене (*Magna Charta Libertatum* 1215.), преко декларација о правима и слободама у Америчкој и Француској револуцији, *Ајландске њовеље* која јепоставила темеље Уједињеним нацијама и *Ојшијој декларацији о правима човека* коју је усвојила Генерална скупштина УН 10 децембра 1948. што се узима за Међународни дан људских права. Упућујући на свет идеја и догађаје који су претходили утемељењу људских права и слобода, Становчић нам даје анализу две енглеске револуције из седамнаестог века и Америчку и Француску револуцију из осамнаестог века. Њима су претходиле идејна и теоријска инспирација, а исходиште су нашле у историских повељама и декларацијама.

Становчић нас упућује на стваралаштво бројних аутора у Енглеској што је претходило историјским догађаја у седамнаестом веку. Томас Мор, који је био канцелар Хенрија VIII написао „један од првих трактата о једнакости људи“ *Ујидију* (1516), да би поднео оставку, одбио да дође на крајево венчање и на крају био затворен па погубљен. Хенри VIII је познат по одвајању енглеске цркве од Католичке цркве 1534. године. Моров пријатељ Еразмо Ротердамски, своју *Похвалу лугосији* посветио је Томасу Мору кога ће у XX веку Римокатоличка црква прогласити за свеца (стр. 8). Један од значајних политичких теоретичара и практичара седамнаестог века био је и Френсис Бекон (Lord Bacon, 1561–1626). Бекон је утемељивач експерименталних наука, политички писац и пра-

1 Војислав Становчић, *Vlast i sloboda*, Удружење за политичке науке и Чигоја штампа, Београд 2003, стр. 179–181; Детаљније сам о овоме писао у: Slaviša Orlović, *Ograničavanje vlasti i pretpostavke slobode u delu Vojislava Stanovčića*, у: Ilija Vujačić i Dušan Marković (ur.), *Vojislav Stanovčić, život posvećen idejama* (Zbornik radova sa naučnog skupa „Naučno i društveno delovanje prof. dr Vojislava Stanovčića, akademika SANU”), Факултет политичких наука Универзитета у Београду и Удружење за политичке науке Србије, Београд 2019, стр. 167–190.

вник, био је канцелар Џејмса I (ујединитеља Шкотске Енглеске и Ирске), помагао му је у оправдавању апсолутизма потребом развијања права на основу разума и природног права, без обзира на садржај „општер права“ (енглеског *Common Law*), а краљици Елизабети био је правни саветник, државни тужилац и Велики канцелар (*Lord Chancellor*). За Бекона се сматра да поставио идеолошке темеље Британске империје. Француски енциклопедисти посветили су му *Енциклопедију*. По оцени Становчића, Беконове моралне врлине „нису могле стати у ред са његовим научним доприносима“ (стр. 161–162), односно, Бекон је „својим поступцима дао основа потомцима да закључе како његова генијалност у области науке и филозофије није била праћена ни приближном моралном величином.“ (стр. 245). Лорд Меколи ће му, имајући у виду његову неморалност и коруптивност, рећи да је тешко бити „љубимац двора и омиљен у народу“. Војислав Становчић нас упућује на ово: „Лорд Мекли је Лорду Бекону одавао признање што је људски ум ослободио заблуда и погрешних метода тражења истине, али је указивао на његову тешку улогу у политици где је волео да буде истовремено љубимац двора и миљен у народу. „Човеку висиког морала – пише Меколи – нису ни од какве важности богатство, моћ, дворска милост, па чак и лично богатство, када су посреди пријетљство, захвалност и част“.²

Енглеска је у својој историји имала две револуције (које су осим индустријске и технолошке биле једине), од којих је прва, била крвава а друга мирна. Пуританкса револуција укинула је монархију па је енглеска постала република, односно „заједница“ или Комонвелт (*Commonwelth*). Британска историја може се поделити на три фазе. Прва фаза представља период апсолутне монархије која је трајала све до Славне револуције 1688. године. Друга фаза представља успостављање уставне монархије која траје од Славне револуције, односно од *Била о њравима* (*Bill of Rights*) 1689. до првог Закона о народном представништву (*Representation of the People Act*) 1832. године. Трећа фаза датира од доношења Закона о народном представништву па надаље.³ Најстаријим уставним актом средњовековне Енглеске сматра се *Велика њовеља о слободама* (*Magna Carta Libertatum*) из 1215. године којим је ограничена моћ Јована без Земље. Тај акт је камен темељац на којем се развијају касније слободе и права енглеских грађана. Следиле су *Пеџиција о њравима* (*the Petition of Right*) из 1628, којом се краљ обавезао да 1. неће убирати порезе без сагласности парламента и 2. да неће затварати грађане без судске пресуде. Свакако централни догађај у енглеској историји била је Славна револуција из 1688. године (свргавање краља Џејмса II). Међу важнијим документима издваја се и *Хабеас Корпус Акт* (*The Habeas Corpus Act*, 1640), и нарочито *Бил о њравима* (*Bill of Rights*) 1689. године. Прва енглеска

2 В. Тома Бабингтон Лорд Меколи, *Есеји*, Култура, Београд 1960, стр. 251, према Vojislav Stanovčić, *Političke ideje i religija I*, Чигоја штампа, Београд 1999, фуснога 96, стр. 184.

3 Vučina Vasović, *Savremeni politički sistemi*, Научна књига, Београд 1987, стр. 61.

револуција је поднела много жртава без очекиваних резултата. Поука коју су Енглези извукли из Пуританске револуције је „да у сваку власт треба у принципу сумњати, јер свака тежи да постане неограничена.“ (стр. 163). Пуританска револуција оставила је поуку Енглезима и да количина проливане крви није гаранција да ће се уживати слободе, као што ни радикализам заговорника идеалних решења није гаранција да ће се жељене промене остварити. Поднето је много жртава а изостали су резултати. Период између две револуције обележен је рестаурацијом и репресевним режимом чије последице су осетили Хобс, Милтон, Харингтон, а мало касније отерао је у прогонство Џона Лока и друге (стр. 252). Друга, такозвана „Славна револуција“ имала је савим другачији ток. Припремљена и идејно уобличена од стране либерала (тада виговаца), реализована је без крви и остварила највећи део онога чему се тежило и желело постићи током прве револуције. Остварени су захтеви да највиша власт пређе са краља на народне представнике са којима краљ саучествује у доношењу одлука. Издејствован је Акт којим се проглашавају права и слободе појединаца, *Бил о њравима* (1689). Овим актом предвиђена је краљева обавеза да влада у складу са законом и утврђени су неки односи између законодавне, извршне и судске власти. Није случајно да је Локово дело *Две расправе о влади* објављено 1689. а Славна револуција десила се 1688. године. Становчић сматра да се Џон Лок може третирати „родоначелником модерне теорије демократије и утемељивачем либералних начела владе по пристанку оних којима влада.“ (стр. 165). Локу се придаје значај за идеју да нема владавине без пристанка, односно сагласности оних над којима се влада. Када народ у једној сложеној заједници не може сам да влада, нико не може владати без пристанка оних над којима се влада. Ову идеју налазимо у његовој *Друјој расправи о влади*. Ради се о томе да већина, нарочито када су у питању порези, мора да изрази свој пристанак: „Истина је да владе не могу да се одрже без великог трошка и да је прикладно да свако ко ужива свој део заштите треба да плати од свог иметка свој удео ради њеног одржавања. Али то мора да буде са његовом властитом сагласношћу, тј. са сагласношћу већине, коју даје или она сама или њени представници које је изабрала.“⁴ Џон Лок у седамнаестом веку развија идеју политичке репрезентације. Код Лока, у односу на Хобса, долази до смене, при чему народ може поверити врховну моћ изабраном телу којем жели, а које има законодавну власт да би осигурао индивидуална права. Ова смена (Лок у *Друјој расправи о влади*, 1689) је пре ишла одоздо нагоре (*bottom up*) него одозго надолу (*top down*) (од народа а не од бога). Џејмс Мил (James Mill) је 1820 описао „представнички систем“ као „велико откриће нашег доба“.⁵

4 Džon Lok (1978), *Dve rasprave o vladi*, НИП Младост, Београд, књига 1 и 2, глава ХИ, параграф 140, стр. 81.

5 Наведено у: George H. Sabine, *A History of Political Theory*, 3. издање (New York: Holt, Reineltart and Winston, 1961), стр. 695

Неки писци узимају 1776. годину за нулту годину у историји политичких идеологија. Те године је донета *Декларација независности САД*, у којем кулминира утицај либералне идеологије. На самом почетку те године појавио се памфлет *Здрави разум* Томаса Пејна (Paine, 1737–1809), придошлице из Енглеске, љутог на све што је у њој доживео, а највише на њен друштвени и политички систем. Исте године је и шкотски филозоф и економиста Адам Смит (Smith, 1723–1790) објавио своје *Испрживање о природи и узроцима бојатства народа*, а Џереми Бентам (Bentham, 1748–1832) *Фрајментше о влади* (стр. 44–45; 65, 177–178). Исте 1776, и Гибон је објавио први том свога монументалног дела *Опагање и паг римске империје* (Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, 6 томова, 1776–88). Како коментарише Становчић, „све су те књиге за ондашње време биле таквог карактера да би их неки цензор старог друштва без размишљања ставио на индекс.“ (стр. 59).

Идеологија либерализма развијана на идеји слободе за кратко време крајем XVIII века подстакла је и Америчку и Француску револуцију. Како пише Морис Диверже,⁶ два пута у току неколико година ова идеологија постала је основа експлозивних пројеката. Овим револуцијама покренут је „процес промена политичких установа и увођења новина карактеристичних за модерна западно-европска друштва“ (стр. 256). Према Берtrandу Раселу (Russell, 1872–1970), власт готово свих великих држава све до Америчке и Француске револуције била је аристократска, а од тада демократија постаје важна политичка сила.⁷ Амерички конституционализам са писаним и кодификованим уставом није био карактеристика британског конституционализма (осим неуспелог покушаја под Кромвелом), као што није потпуно исправно говорити да Британија нема писани устав. Родно место парламентаризма је Британија, али се утицај ове идеје брзо ширио. Енглеска је задужила демократију идејама парламентаризма. За разлику од америчког федерализма или председничјализма, парламентарна влада (парламентаризам) није продукт делиберације институционалног дизајна. Он је производ еволуције у Великој Британији током више векова.

Америчка и Француска револуција

Инспирисане великим идејама и теоријама традиције природног права, Америчка и Француска револуција значиле су прекретницу до које је дошло крајем XVIII века а њихов највећи допринос у уставно правном смислу су прокламоване декларације о људским правима и слободама. Наспрам апсолутистичких творевина и њихових апологија

6 Maurice Duverger, *Janus dva lica Zapada*, Globus, Zagreb, 1980. Морис Диверже је од 1981. године био инострани члан Српске академије наука и уметности.

7 Бетранд Расл, *Историја западне филозофије*, нав. д., стр. 475 и 737. Према Становчић, стр. 55.

садржаних у традицији теорије „државног разлога“ (*raison d'état*), ове декларације отварају перспективу трајне усмерености и оријентације ка правима човека. Иако су изворне инспирације револуцијама у Америци и Француској биле врло сличне, њихови исходи били су различити због начина уставног уобличавања и конституционализације, односно, настојања да се нека од полазних начела уобличи у трајне политичке и правне установе, пре свега у устав (стр. 55). Америчка револуција свој адекватан израз имала је у *Декларацији независности* из 1776. године, (а касније у Устав из 1787.). Најзначајнији акт који је резултат Француске револуције свакако је *Декларацији о правима човека и грађанина* (*La déclaration des droits de l'homme et du citoyen*) од 26. августа 1789, писана под утицајме идеја Монтеѕкјеа, Русоа и других. Међу најважнијим доприносима ових револуција наводе се одговорна и ограничена представничка републиканска влада, владавина права, одобравање и строга контрола државних финансија, подела власти, судска контрола управе, независно судство, у неким државама и федерализам и др. Ове две револуције показале су колики је значај институционализације и конституционализације власти.⁸ О конституционализму Становчић говори као о „облику и средству организовања, регулисања и ограничавања власти, али и као средству (пре)расподеле друштвене моћи и правног санкционисања (од првих „устава“ до данас) те прерасподеле”,⁹ док се под институционализацијом подразумева замена личне власти, одговарајућим установама и правним поретком. Како резимира аутор, „овај аспект подразумева један од можда, историјски гледано, најважнијих трансфера или транзиција власти – транзицију, претварање личне власти у институцију”.¹⁰ Највећи допринос и најзначајнији плод Француске револуције је допринос питању људских права од када она постају универзализована. Од ових револуција наомамо, „права и слободе постају један од критеријума за оцену и квалификацију политичких режима“. Од тада се политички режими посматрају у релационом односу човека и власти, ауторитета и слободе, демократије и ауторитаризма.

Путеви кретања идеја и међусобних утицаја су веома интересантни и вијугави. Тако је британски конституционализам извршио утицај на Монтеѕкјеа у Француској. За неколико делова рада *О духу закона* (1748), а нарочито за чувену књигу XI, названу *Закони слободе*, Монтеѕкје је био инспирисан британским системом.¹¹ Са друге стране, Монтеѕкје је својим теоријама о подели власти и федерализму, већи утицај извршио на Америчку револуцију и „очеве осниваче“ (*Founding Fathers*), него на Француску револуцију. Америчком уставу претходиле су Вирџинијска и Филаделфијска декларација у којима су парафразирани ставови Џона

8 Slaviša Orlović, *Ograničavanje vlasti i pretpostavke slobode u delu Vojislava Stanovčića*, u: Ilija Vujačić i Dušan Marković (ur.), *Vojislav Stanovčić, život posvećen idejama*, стр. 177.

9 Vojislav Stanovčić, *Vlast i sloboda*, Удружење за политичке наука и Чигоја штампа, Београд 2003, стр. 216

10 Stanovčić Vojislav, *Vlast i sloboda*, стр. 218

11 Монтеѕкје, *O duhu zakona*, том I и II, Филип Вишњић, Београд 1989.

Лока из његове *Друје расправе о влади*.¹² Просветитељство, које је врхунац достигло у Француској крајем XVIII века, имало је своје „специфичне представнике“ у Америци, као што су били Бенџамин Франклин (1706–1790), Томас Џеферсон (Jefferson, 1743–1826) и други. Томас Џеферсон, за кога се сматра да је писац *Декларације независности САД*, имао је значајну улогу у преношењу идеја америчких декларација на француске револуционаре, јер је управо уочи Француске револуције био амбасадор САД у Француској (стр. 61). Томас Пејн, за кога се сматра да је један од идеолога Америчке револуције нашао се у Француској 1789. у време револуције Његови радови су, пре свега, посвећени одбрани принципа права човека.

„Очеви оснивачи“ Америчког устава

Није било једноставно ни лако ауторима декларација и повеља да сажму велике идеје и идеале које су прокламовали. Текстови које су Александар Хамилтон, Џејмс Медисон, Џон Џеј, написало током 1787/88, представљају оштре полемике и политичке расправе око предлога Устава САД, какав је предложила Уставотворна скупштина 1787. Мотиви за писање ових списа били су да убеди бираче и политичке представнике држава и да придобију неопходну подршку. За усвајање устава била је потребна ратификација од стране две трећине држава а било је неопходно и да га прихвате скупштине девет држава. Неколико година након усвајања *Декларације независности* (4. јула 1776.) када је тринаест држава прогласило независност од Велике Британије, 17. септембра 1787. године, у Филаделфији је одржана уставотворна скупштина и донет је нови устав, који је најстарији важећи устав на свету. У њему су „очеви оснивачи поставили принципе: владавине права, федерализма, изборне основе власти, поделе власти и правило *checks and balances* (контрола и равнотежа) и широку лепезу права и слобода. Хамилтон, Медисон и Џеј стекли су статус „очеви оснивачи“, односно творци Устава САД-а.

Изворно и примарно текст *О карактеру и политичким идејама Федералистичких списа*, Војислав Становчић написао је 1981. године као уводну студију објављене књиге *Федералистички списи* (са преводом и напоменама Војислава Коштунице).¹³ Текст *Федералист* у овој књизи новијег је датума и преузет је из књиге *Темељи модерне демократије (избор декларација и повеља о људским правима, 1215–1990)*, објављене 2011. године.¹⁴ Разлог за овакво опредељење уредника је што је каснији

12 Džon Lok (1978), *Dve rasprave o vladi*, НИП Младост, Београд, књига 2, види нарочито тачке (параграфе) 135, 210, 225 и 230.

13 Aleksandar Hamilton, Džeјms Medison, Džon Džeј, *Federalistički spisi*, Радничка штампа, Београд (превод и напомене Војислав Коштуница, редакција и уводна студија Војислав Становчић, „О карактеру и политичким идејама Федералистичких списа“), стр. 5–189.

14 Vojislav Stanovčić, *Federalist (The Federalist)*, стр. 246–307, у: *Темељи модерне демократије (Избор декларација и повеља о људским правима (1215–1990))*, Завод за уџбе-

текст писан у зрелијој фази, концизнији, сведенији и рафиниранији у односу на претходни. Укупно 85 огледа представља промишљену анализу уставно-правних, политичко-теоријских, економских и антрополошких елемената на основу којих је оправдаван и популарисан предлог Устава САД. Вредност ових списа је у успостављању новог облика државе и владе републиканског и федералног уређења, са системом ограничавања власти узајамном контролом и равнотежом (*checks and balances*). Иза псеудонима „Публиус“, крили су се Хамилтон, Медисон и Џеј, „ три аутора, међусобно различитог темперамента, социјалног порекла, политичких опредељења и судбина.“ (стр. 89). Ови огледи још у току објављивања оцењени су као значајно дело политичке теорије. Тако је Џорџ Вашингтон, непосредно по објављивању, проценио трајну вредност *Федералиста* у свом писму Хамилтону из 1788. У том писму, између осталог, пише да тај рад заслужује пажњу потомства „јер су у њему отворено и компетентно размотрени принципи слободe и проблеми владавине – који ће увек интересовати човечанство све док људи буду удружени у грађанско друштво.“ (стр. 90). Томас Џеферсон (Jefferson) је у писму Медисону од 18. новембра 1788. писао да је то „најбољи коментар о принципима владавине који је икада написан.“ Алексис Токвил у *Демократији у Америци* често цитира *Федералиста* који је „лепа књига коју би, мада се тиче посебно Америке, требали присно да познају државници свих земаља.“¹⁵ Џон Стјуарт Мил је у *Размишљањима о представничкој влади* (1867) једно поглавље посветио је федералној представничкој влади. Лорд Брајс је *Федералиста* сматрао класичним коментаром америчког устава. Слободан Јовановић у књизи *Амерички федерализам* пише: „Речено је да су после старих Грка и Римљана људи учинили свега два изналаска у области политичке вештине: један је представничка влада, а други федерализам. Оба су изналаска производ англосаксонског духа. Представничка влада први пут је с успехом примењена од Енглеза, а федерализам од њихових насеобина у Северној Америци.“¹⁶

У *Федералистичким списима* је изнесена и анализа узрока опасности од сукоба између држава Конфедерације, као и тираније (већине или мањине), вечна питања људске природе и кварљиве природе власти. „Контроверзни“ Хамилтон је многе резерве, сумњичавост и одбојност према демократији заснивао на хобсовском гледању на природу човека. Хамилтон је указивао да су су људи по природи властољубиви, осветољубиви и грабежљиви. Код „очева оснивача“, а пре свега код Хамилтона и Медисона трага се за успостављањем равнотеже између ставова да је човек егоистичан, грабежљив, властољубив, и ставова да човек може деловати снажно подстицан врлинама и патриотизмом. (стр. 113).

Иновативност аутора *Федералистичких списа* односи се, пре свега и афирмисању принципа узајамне контроле и равнотеже власти (*checks*

нике и Досије, Београд 2011.

15 Aleksis de Tokvil, *O demokratiji u Americi*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића Сремски Карловци, ЦИД Подгорица, 1990. стр. 102

16 Слободан Јовановић, *Амерички федерализам*, Београд 1939, стр. 5, 34, 36–37.

and balances). Иако има интерпретација које указују да је чињеницом да је потпредседник САД-а председавајући Сената, овај принцип начет, ипак овај принцип у пракси функционише. Указујући на значај контроле власти Становчић пише: „Образујући владу у којој људи треба да управљају људима озбиљну тешкоћу причињава то што се влади мора омогућити да контролише оне над којима влада, а потом је обавезати и да саму себе контролише.“ (стр. 112). Идеју о противтежама и равнотежи између различитих грана власти власти међу првима у новом веку развио је Џејмс Херингтон, а најпознатији по доприносу теорији поделе власти су Џон Лок и Шарл Монтескје, и касније под њиховим утицајем, у Америци Томас Џеферсон и Џејмс Медисон. Лок у *Друјој расцрпави о влади* пише да „једини прави лек за силу без овлашћења је да јој се супротстави сила“. По Локу, може да постоји само једна врховна власт коју представља парламент. Монтескје (Charles-Louis de Secondat, Baron de La Brède et de Montesquieu, 1689–1755) свом делу *О духу закона* наглашава да „само власт зауставља власт“. Он је, у ствари, Локову извршну власт поделио (исправно) на извршну и судску.¹⁷ Монтескје-ове представе о подели власти описане су у 6. одељку његове 11. књиге *О духу закона*, која се први пут појавила у Женеви 1748. године. Монтескје пише: „вечито је искуство да је сваки човек који има власт склон да је злоупотреби и злоупотребљава је све док не наиђе на границе. Ко би рекао да су самој врлини потребне границе! Како се власт не би могла злоупотребљавати, потребно је да, распоредом самих ствари, једна власт обуздава другу“.¹⁸ Овде се налази и језгро његовог учења, које се увек цитира: „Све би било изгубљено ако би исти човек или тело угледника, било племића било људи из народа, вршило поменуте три власти, наиме власт доношења закона, власт извршавања јавних одлука и власт суђења за злочине у споровима приватних лица“.¹⁹ По „федералистима“, концентрисање законодавне, извршне и судске власти у истим рукама (било појединца или мноштва), изабране или наслеђене, може се сматрати тиранијом (стр. 128).

„Очеви оснивачи“ (*Founding Fathers*) били не само теоретичари, који промишљају проблеме и изналазе решења, већ и политички практичари. Џон Џеј је пет година био државни секретар за спољне послове (1784–89). После ратификације Устава, Медисон је био изабран у Представнички дом (1789–1797) и у Конгресу постао водећа личност опозиције мерама које је предлагао Хамилтон као први секретар за финансије. Медисон је био министар спољних послова за време председниковања Т. Џеферсона (1801–1809), да би после Џеферсона, био биран за четвртог председника САД кроз два мандатна периода (1809–1817). После истека његовог другог председничког мандата, следио је пример

17 Stanovčić Vojislav, *Vlast i sloboda*, стр. 333.

18 Монтескје, *О духу закона*, том 1, Филип Вишњић. Београд, 1989, стр. 175.

19 Ibid., 176.

вирџинијанца²⁰ Џорџа Вашингтона да се не кандидује за трећи мандат. Уставом биран је за првог и наредног председника САД, а одбио је да прихвати трећи мандат и тиме је успоставио правило које је поштовано све до Франклина Рузвелта, а у Устав САД је амандманом 22 из 1951. ограничен број мандата председника). (стр. 84). Ово је још један принцип ограничавања власти који можемо евидентирати код „очева оснивача“. Временско ограничавање власти могуће је дужином мандата и бројем узастопних мандата. По Хуану Линцу, демократија је владавина на одређени временски период (*pro tempore*), са регулисаним интервалима трајања мандата, што је, између осталог, и брана од могуће злоупотребе.²¹ Устав САД је од 1951. успоставио стандарда у немогућности кандидовања за председника више од два пута. Захтев за стабилношћу и јаком владом произилази из народа, а они којима је власт поверена повремено полажу народу (грађанима) рачуне. Временско ограничење није довољно јер се и за кратко време власт може злоупотребити у рукама неколицине.

Под утицајем Монтеѕкјеа и Русоа сматрало се да је демократија могућа само у малим заједницама. У односу на (до)тадашње схватање демократије као непосредне демократије, примењује се представнички и федеалистички облик. За демократске идеје и елементе, Медисону припада посебна заслуга. Медисон је придавао велики значај разликовању између демократије и републике. Демократију је сматрао као непосредну а републику као представничку демократију. Такав приступ и решења омогућавали су блик представничке демократије у којем велики део становништва на изванстан начин учествује у управљању у земљи са огромним просторством. Како поентира Становчић, „у овоме су видели и светски значај америчког експеримента спајања федерализма и републиканизма који су узимали у смислу демократизма, тј. учешћа народа у власти.“ (стр. 105).

Очеви оснивачи су трагали за мером између политичке партиципације и репрезентације. Медисонов *Федералист* Но 10 је вероватно један од најпопуларних и начешће навођених есеја. То није било на самом почетку. Медион се бавио питањем странчарства, тираније већине, разликама између демократије и републике, анализом човекове природе. Аутори федералистичких списа, а нарочито Медисон, сматрали су да је важно да представничка влада очува дух и осећај политичке заједнице,

20 Краљица, која се није удавала (*the Virgin Queen*), по чему је названа Вирџинија

21 Juan J. Linz: „Демократија је по дефиницији владавина на одређени временски период (про темпоре), владавина у којој бирачи у редовним интервалима могу учинити одговорним оне који владају и наметнути промене. Максимална временска граница за сваку власт између избора је вероватно највећа гаранција против свемоћи и злоупотребе власти, последња нада за оне који су у позицији мањине“. (1994), “*Presidential or Parliamentary Democracy: Does It Make a Difference?*” in: Edited by Linz Juan J., Arturo Valenzuela, *The Failure of Presidential Democracy*, (Volume 1), The John Hopkins University Press, Baltimore and London, pp. 16–17.

али су указивали на страх од представљања партикуларних интереса, пре свега, странчарења. Устав САД не помиње политичке партије јер су „очевидно основачи“ хтели да заштите нову републику од утицаја политичких партија и фракција. Они су, пре свега, мислили на јединство и опште добро америчког друштва. Медисон пише: „под странком подразумевам изванредан број грађана, без обзира на то да ли чине већи или мањи део целине, које уједињује и покреће нека заједничка побуда или страст, односно интерес, супротан правима других грађана или трајним и општим интересима друштва“.²² Џејмс Медисон је изнео да су удружења и политичке странке, односно странчарство, и поред својих мана неизбежни. Политичке партије у САД добиле су обележја државних органа преко којих суверени народ врши власт, па су и саме подвргнуте законској контроли, пре свега, у погледу трошкова кампање и станачких финансија. Медисон указује на потребу да се угуши и обузда силовитост странчарства као „претећи порок“: „одасвуд допиру замерке наших најразборитијих и најчеститијих грађана, приговори пријатеља јавног и приватног поверења, као и јавне и личне слободе, да су наше владе сувише непостојане, да се у окршајима противничких странака заборавља на опште добро (*public good*), а да се одлуке не доносе у складу са начелима правде и правима мањине, већ захваљујући већој снази користољубиве и властољубиве већине“.²³ Медисон је тражио „републикански“ (*res publica*, јавно добро) лек за странчарство и улогу владе види у регулисању сукоба интереса у друштву. Зло странчарства може се решавати путем отклањања узрока или путем обуздавања последица. По Медисону, не могу да се искорене узроци сукоба интереса у друштву, већ могу једино да се обуздавају последице. За њега је републиканска, тј. представничка влада најбољи облик, јер гледишта јавности пролазе и филтрирају се кроз једно изабрано тело „које својом мудрошћу најбоље препознаје праве интересе земље, а због своје родољубивости и љубави према правди мало је вероватно да би могло овај интерес да подреди привременим или једностраним обзирима. Под оваквим условима може се десити да мишљење јавности, које изражавају представници народа, буде више у складу са општим добром него да је ово изнео сам народ окупивши се у ту сврху.“ (стр. 121)

Како примећује Становчић, „док се у неким ситуацијама Медисон позива на теорију демократије и народ као крајњи извор и носиоца власти, он истовремено исказује дубоке резерве према сувише честом и олаквом обраћању народу у ситуацијама кад институционализована власт не може да нађе излаз из конфликтних односа међу гранама власти.“ (стр. 123). Писци *Федералистичких списа* уложили су напор да спрече тиранију како већине, тако и мањине. *Федералисти* Но 51 посвећен је систему контроле и равнотеже („теже и противтеже“). Становчић по-

22 Aleksandar Hamilton, Džejms Medison, Džon Džej, *Federalistički spisi*, стр. 223.

23 Ibid.

ентира: „Федералисти није само коментар тога система него и трактат о владавини, у којем се анализира, критикује, образлаже, оправдава визија једне републиканске владе којој је федерализам не само елеменат којим се обезбеђује заштита од опасности него и елеменат унутрашње равнотеже којим се решава низ проблема.“ (стр. 133)

Амерички конституционализам задужио је демократију како својим обликовањем, филтрацијаким расправама у којима су предњачили „очевидни оснивачи“ (творци устава), тако кодификовањем, чији је резултат био први писани устав, али исто тако и тајањем овог устава. Устав је донет 1787, ступио на снагу 1789, и има само 27 амандмана од којих су првих десет „Бил (повеља) о правима“ (*Bill of Rights*) која је ступила на снагу 1791. Устав САД траје до данас (233 године). У Француској је тај процес остваривања декларисаних циљева текао око стотину година. За то време Француска је променила 17 устава.²⁴ Отуда анегдота када је британец дошао у Париз и тражио да купи Устав – одговорили су му да „не продају периодичну литературу“.

Едмунд Берк, критика револуције и темељи конзервативизма

Своји делом *Размишљања о револуцији у Француској* 1790. непосредно након ових историјских догађаја и без временске дистанце, Едмунд Берк је себи обезбедио статус оснивача и утемељивача идеологије конзервативизма. Иако у младости либерал („виговац, присталица економских погледа Адама Смита свога пријатеља из колеџа и из „Клуба књижевника“ током 1769-их година, па и присталица слободног тржишта, слободе мишљења“), инспирисан искуством енглеских револуција, ово дело писао је у тежњи да се спречи ширење утицаја револуционарних идеја из Америке и Француске у Енглеску и друге земље. Берк је веровао да треба сачувати карактер британске уставности, као што га је хвалио „величанствени Монтескје“, који обезбеђује равнотежу између слободе и поретка. Како примећује Становчић, „у тој речи `сачувати` је корен израза `конзервативизам` (конзервирати, обезбедити од кварења и пропадања).“ (стр. 137). *Размишљања о револуцији у Француској* Берк је написао у виду веома опширног писма које је упутио „младом господину из Париза“, чије име није одмах откривено како га не би коштало живота. Радило се о Виктору Дипону (Dipont), који је нешто пре настанка дела посетио Лондон и упознао се са Берком, а касније превео *Размишљања* на француски. (стр. 138). Према Становчићу, Берк (Ирац) је према последицама енглеских револуција оцењивао догађаје у Француској, „своје визије непосредне будућности Француске заснивао на

24 Србија је између 1835. и 2006. променила 15-ак устава, узимајући у обзир и различите облике државне заједнице чији је део била као што су СФРЈ, СРЈ, СЦГ.

познавању и пристрасном тумачењу британске прошлости.“ (стр. 152). Берк у похвалама британског политичког система ослањао на Француза Монтескјеа који боравио у Енглеској пронашавши спас од прогона. У Монтескјеовом *Духу закона* (*De l'esprit des lois*, изворно написано *De l'esprit des loix*, 1748) често су навођена места о енглеском уређењу и енглеским слободама. „Берк се на Монтескјеа позива већ у *Историји Енглеске*, где Монтескјеа назива највећим генијем који је просветлио ово доба.“ (стр. 167). Британску политичку мисао XVIII века уздигли су и Берков колега са студија и пријатељ, Адам Смит (Шкотланђанин), који се сматра једним од кључних фигура либерализма. Смитово *Истраживање природе и узрока бојажљивости народа* (1776) спада у темељна дела либерализма. Уз њих значајну улогу има и Дејвид Хјум (Шкотланђанин). Берк је мењао политичке стране, био је посланик и губио изборе. Његов говор „бирачима Бристола“ (3. новембра 1774), чији је био посланик постао је антологијски. Берк није ласкао бирачима, чему су политичари иначе склони. Уместо тога, указао им је да представник-посланик „не може бити делегат оних који га бирају“; да као посланик дугује стављање интереса бирача испред својих, али да му дужност забрањује да ласка маси и прихвата њена мишљења у стварима у којима је упућенији од ње. „Парламент није конгрес амбасадора различитих и непријатељских интереса, које сваки посланик мора подржавати и бранити против других агената и адвоката, већ је парламент скупштина једног народа, која све разматра имајући у виду само један интерес, а то је интерес целине. Посланика не смеју водити ни локални циљеви ни локалне предрасуде, већ само опште добро, које произилази из општих разлога целине. Да, ви заиста бирате посланика. Али, кад га изаберете, он онда није посланик Бристола него посланик парламента ... Ваш посланик вам дугује не само труд који улаже, него и његово расуђивање; и он вас издаје а не служи вам, ако своје расуђивање жртвује вашем мњењу.“ (Едмунд Берк, „*Говор бирачима Бристола*“, 3. новембра 1774). У интерпретацији Војислава Становчића, „посланик, дакле, задржава право и слободу процењивања и опредељује се према општем интересу, а не према интересу неког локалитета или партикуларном интересу. На оваквом програму, Берк је добио подршку бирача и био је изабран.“ (стр. 146).

Берк се критички осврће на револуцију у Француској, а обрачунава се са идеологијом која стоји иза ње. Кључне идеје на које се обрушио су: идеје слободе, једнакости, народног суверенитета, права бирања и смењивања владе, улога разума у тражењу најбољих решења и постизања среће, где се наглашавају људска права а запостављају дужности. Једна од карактеристика конзервативизма је органицистичка концепција друштва, по којој је се друштво схвата као један организам чији делови се подчињавају функционисању целине како би се одржала и функционисала. (стр. 176). Ова идеологија оправдава традиционално друштво засновано на ауторитету, државу, цркви, обичајима, реду и поретку.

Берк је далекосежно с правом упозоравао на злоупотрему моћи и колико су нове власти гладне и опасне јер мало знају а много тога хоће: „Обазриви људи ће, пре него што се изјасне, осмотрити како се користи та моћ, а нарочито тако опасна ствар као што је нова моћ нових људи о чијим принципима, наравима и расположењу знају мало или нимало, и у ситуацији када они који су на изглед најбучнији на сцени, можда и нису прави покретачи догађаја.”²⁵ Становчић наводи неколико места у којима Берк указује и на корумптивну природу власти: „Они који су били затровани влашћу, и који су извукли макар какву корист из тога, макар и само током једне године, не могу никада добровољно да је напусте.” У том смислу је и место које подсећа на слична упозорења Џонатана Свифта у *Гуливеровим путовањима*. Берк, наиме 1796, записује: „Јавност је позориште за лакрдијаше и варалице”, а 1797: „Они који од неког човека праве идола, чим он падне са свога пиједестала, поступаће с њим са презиром са каквим заслепљени и љутити обожаваоци поступају са палим идолом.” (стр. 186).

Берк је имао и своје критичере. Берково реаговање на Француску револуцију представљало је велики заокрет у односима на његова дотадашња вредносна и политичка оријентација. Већ следеће године му је Томас Пејн одговорио са књигом *Права човека* (1791). Пејнова *Права човека* су најисцрпнија критика Берка с позиције француских револуционара, али и других следбеника идеје људских права. Пејн почиње *Права човека* следећим речима: „Међу неуљудностима којима нације и појединци изазивају и раздражују једни друге, памфлет господ. Берка о Француској револуцији представља изузетан пример.”²⁶ Пејн узвраћа Берку на покуде и погрдне које је упутио на рачун француских револуционара и идеја које су стајале иза њихових пројеката. Пејн даље пише: „Према улози коју је господ. Берк одиграо у Француској револуцији, било је природно да га сматрам пријатељем човечанства, а како је наше познанство почело на тој основи, било ми је пријатније да сам имао разлога да такво мишљење очувам, него да га мењам.”²⁷ Томас Пејн оптужује Берка за извртање чињеница и срамне клевете Француске револуције и начела слободе, као и обмањивање осталог света. Како нас упућује Војислав Становчић, Пејн је својим револуционарним памфлетом *Здрав разум* (1776) можда више од било кога другог допринео разгарању духа независности у Америци и касније је, следећи своје космополитске и револуционарне идеале, закључио да су револуционарна врења у Француској право место где треба да се нађе.²⁸ „Ускоро је постао француски

25 Едмунд Берк, *Размишљања о револуцији у Француској*, Филип Вишњић, Београд, 2001, Део I, одељ. „Почетак писма”, стр. 16

26 Томас Пејн, *Права човека*, (са предговором Драгољуба Мићуновића, „Живот и дело Томаса Пејна”, Филип Вишњић, Београд 1987, стр. 63.

27 Предговор енглеском издању, *Rights of Man: Being an Answer to Mr. Berke's Attack on the French Revolution by Thomas Paine*, Penguin Books, Harmondsworth 1971.; Томас Пејн, *Права човека*, Београд, Филип Вишњић, 1987, стр. 57.

28 Томас Пејн, *Здрав разум и други сјиси*, Завод за уџбенике и наставна средстава, Београд, 2004.

грађанин и члан француског револуционарног Конвента (у даљем току догађаја му је вероватно `америчка веза` помогла да не буде гиљотиниран, а његова радикална одређења и непринципијелна критика Џорџа Вашингтона су допринели да у Америци буде прилично занемарен и на изванредан начин рехабилитован тек током Другог светског рата).“ (стр. 191). Ма колико иначе били склони ауторитаризму, неки конзервативци, а међу првима родоначелник, Берк, друштву дају предност у односу на државу (англосаксонска варијанта). Предност друштву над владом, наравно, дају и либерали, још од Џона Лока. То је нашло врло јасан израз и у *Здравом разуму* Томаса Пејна, где на самом почетку он износи становиште да је друштво благодет и природна потреба људи, а држава, односно влада, у најбољем случају нужно зло. Пејн пише: „Друштво се ствара због наших потреба, а влада због наших порока; друштво *йози-йивно* утиче на нашу срећу, јер сједињује наша осећања, а влада *неја-йивно*, јер ограничава наше пороке: Друштво подстиче сједињавање, а влада ствара подвојености. Друштво штити а власт кажњава. Друштво је у сваком свом облику благослов, а влада, чак и кад је најбоља, само нужно зло,..“²⁹

Теорија „државе благостања“ и идеје социјалдемократије

Либерални концепт државе као „ноћног чувара“, по којем њено мешање у токове привреде представља препреку остварењу благостања народа, како је сматрао Адам Смит, током једног и по века еволуирао је ка отварању могућности неопходне интервенције државе у циљу остваривања благостања. Ово „прилагођавање“ либералне теорије ишло је преко социјаллиберала какви су били Џон Стјуарт Мил, Алфред Маршал и Џон Мајнард Кејнс ка теорији „државе благостања“ („*Welfare State*“), која представља „један од основних теоријских, идеолошких и програмских ставова западноевропске социјалдемократије.“ (стр. 203). Мил објавио своју расправу *О слободи* (1859), исте године кад је Дарвин објавио своје *Порекло врста* и Маркс *Прилози критички и политичке економије* (стр. 41). Џону Стјуарту Милу, кум на крштењу, али и учитељ и васпитач био је Џереми Бентам, иначе пријатељ Миловог оца Џејмса Стјуарта Мила. Мил је био под утицајем Токвилових идеја из *Демократије у Америци*. Алексис де Токвил је посетио и проучавао Америку у време владавине председника Ендру Џексона (1829–1837). У својој књизи *Демократија у Америци* (т. I, 1835; т. II, 1840) Токвил је упозоравао на последице једнакости које могу угрозити слободу и на опасност „тираније већине“. Ова књига је привукла пажњу и изазвала похвале код Џона Стјуарта Мила са којим се каснио срео и постали су пријатељи.

29 Томас Пејн, *Здрав разум и други списи*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2004. стр. 11

Џон Стјуарт Мил је својим *Принципима* политичке економије утицао на Алфреда Маршала. Џон Мајнард Кејнс је желео да се запосли у државној служби, за шта је услов био познавање економије. То га је одвело на предавања Алфреда Маршала у коме је нашао патрона, ментора и чак га је Маршал лично стипендирао из свог џепа са 100 фунти месечно. (стр. 215). Теоријски и практични допринос овој еволуцији дали су припадници и представници Фабијанског друштва у Британији. Данас се обично узима да је концепт „државе благостања” један од основних теоријских, идеолошких и програмских ставова западноевропске социјалдемократије.³⁰

Џон Стјуарт Мил дао је основе да се егалитаризам прихватао као вредност и отворио могућност да држава интервенише ради остваривања одређених друштвених циљева. У интерпретацији Становчића, „Мил је сматрао да у области производње и размене владају природни закони, док у области расподеле односи зависе од друштвених институција,“ и додаје „тима је отворио пут за могуће компромисе између радничке класе и капиталиста, износећи закључак да је социјализам могућ ако радници узму учешћа у расподели профита“. Залагао се за „присвајање од стране заједнице ренте од земље и капитала”, у чему су фабијанци видели Милово социјализам.“ (стр. 219). Милове идеје утицале су на Сиднија Веба (Webb, 1859–1947) и Џорџа Бернарда Шоа (Shaw, 1856–1950), и друге утемељиваче Фабијанског друштва и фабијанског социјализма, „чији су чланови усвајали иновације либерализма и тако је синтетизован социјални либерализам и либерални социјализам који је у Енглеској био либерални (фабијански) социјализам, а заједнички највећи домет две струје је држава благостања.“ (стр. 45–46). Фабијанци су се декларисали као антимајмарксисти с малим изузецима међу онима који су се повремено приближавали марксизму, што утицало да више баве економским проблемима. Чланови Фабијанског друштва,³¹ Сидни и Беатриса Веб и Џорџ Бернард Шо основали су 1895. чувену школу (*The London School of Economics and Political Science, LSE*).³² На LSE –ју је Војислав Становчић боравио 1960–61 када је директор био познати фабијевац, Вилијам Робсон (William A. Robson) аутор дела *Однос бољшевиштва и благостања* (1925). У то време професор Становчић је био

30 Књига Силвестер Завадски, *Држава благостања*, била је повод да Војислав Становчић напише текст „Извори теорија о ‘држави благостања’”, која је поговор овој књизи. Силвестер Завадски је пољски правник (иностранни члан САНУ); Војислав Становчић, *Извори теорија о ‘држави благостања’*. [Поговор књизи] Силвестер Завадски, *Држава благостања*, Радничка штампа, Београд 1975, стр. 251–285.

31 „они су Друштву дали име по римском војсковођи Максиму Фабију названом Кунктатор „Оклевало”, а за амблем Друштва узели су корњачу.“, фуснота 33, стр. 217.

32 Шеснаест професора и дипломираних студената са LSE-а добило је Нобелове награде за економију (јер не постоје за политичке науке), али је знатан број политиколога, нарочито у САД, за своје претежно политичко-теоријске радове добио Нобелову награду за економију (Херберт Сајмон, Џејмс Бјукенан, Гунар Мирдал, Фридрих фон Хајек, и Елионор Остром) (стр. 76)

на последипломским студијама у Енглеској (на Универзитету у Лестеру). Професор Најдан Пашић је послао писмо директору LSE, које му је предао Становчић. Након тога је представљен Карлу Поперу чија је предавања слушао а био је смештен у кабинету Мајкла Оукшота који је био одсутан.³³

Описујући контекст и атмосферу у којој је „држава благостања“ доживела свој узлет, Становчић указује како су двадесете године двадесетог века означиле крај деветнаестовековног либерализма: „Први светски рат нанео је тежак ударац и либерализму и социјализму као покретима, али је донео први велики талас државног интервенционализма и неповратног повећавања државних функција.“ (стр. 214). Након Првог светског рата дошло је до опадања либералних принципа и отварања нових социјалних функција државе. Америчка влада је након Првог светског рата почела да шири своје цивилне и војне функције. То је време председника Рузвелта и усвајања националног програма – *New Deal*-а, као мера економског олакшања од Велике депресије спровођеног од 1933. до 1938. године. Џон Мајнард Кејнс је имао прилику да прати шта се дешава у САД. Он је 1930. објавио *Расправу о новцу (Treatise on Money)*, а 1936. своје најпознатије дело које је и ударило темеље кејнзијанству као економској доктрини. То је била *Општиња теорија зайослености, камате и новца*.³⁴ Иако Кејнс не користи појам благостање, његово дело је незаобилазно у расправама у „држави благостања“. Основни Кејнзов закључак, која би могла произаћи из *Општиње теорије*, јесте следећи: „Упадљиви недостаци

33 „Робсон је 1960–61 био директор Лондонске школе за економске и политичке науке у време кад сам ја био на последипломским студијама у Енглеској (на Универзитету у Лестеру). За проф. Робсона ми је др Најдан Пашић, главни уредник *Наше стварности*, дао писмо којим ме препоручује, јер сам радио у редакцији *Наше стварности*. (Робсон је излазио у сусрет Пашићу када је спремао докторат на тему *Јавне корпорације у Великој Британији*, а објавила „Култура“, Београд, 1957), Не знам шта је писало у писму, али ме је Робсон представио проф. Карлу Поперу, који је предавао методологију и обојица су прихватили да долазим и слушах Поперова предавања. Додуше, Попер ми је рекао да све што он предаје могу научити у Београду од проф. Михаила Ђурића. Ипак сам долазио у Лондон на његова предавања. А проф. Робсон ме је сместио у велики кабинет поред његовог, а то је био кабинет Мајкла Оукшота, за којег сам знао да се бави политичким теоријама што је мени било драго, али је он вероватно имао сабатикал, јер ми је речено да је у Африци и тако сам слободно користио његов радни кабинет, а проф. Оукшота нисам никада срео, али сам читао његове објављене радове.“ Фуснота 80, стр. 49; Касније је на LSE-ју, боравило више колега са Факултета политичких наука Универзитета у Београду: Небојша Владисављевић (*PhD in Government*), 2004, касније предавач (2004–2008); Слободан Марковић сарадник European Institute – LSE од 2012; Филип Ејдус, магистратура 2006 на LSE (и 2005. Институт политичких наука у Паризу (*Sciences Po Paris*); Милан Крстић, MSc *History of International Relations* 2012–2013; Тијана Речевић MSc *Conflict Studies* 2016–2017. Више професора Факултета политичких наука боравило је на другим универзитетима у Великој Британији, као што су Лестер, Јорк, Вестминстер, UCL, Oxford, Cambridge и други.

34 John Maynard Keynes, *Општиња теорија зайослености, камате и новца*, Култура, Београд 1956.

економике друштва у коме живимо јесу: његов неуспех да обезбеди пуну запосленост и његова произвољна и неправедна расподела богатства и дохотка”. (*Ојшша теорија*, стр. 394.).

Практично-политичку примену коинцепција о држави благостања (*welfare state*) прихватила је Лабуристичка партија и пришла остваривању кад је 1945. победила на изборима. Становчић даје важну напомену. Наиме, „Англосаксонска друштвена теорија рађе је оперисала са категоријама „друштво” и „влада” (*government*).“ По њему, „одомаћивање концепта `државе` веома много је допринела рецепција основних елемената Хегелове теорије државе од стране групе тзв. оксфордских филозофа-идеалиста у последњој четвртини XIX и почетком XX века. У овој групи истакнуту улогу су имали Томас Хил Грин, његов ученик Бернард Босанкет, а у XX веку ученик овог последњег Л. Хобхаус, А. Линдзи и други, иако између њих постоје велике разлике и размимолажења.“ (стр. 220). Идеје и концепт државе благостања имале су успон након Другог светског рата све до повратка либералног таласа у време председника САД Роналда Регана и премијерке Велике Британије Маргарет Тачер.

Војислав Становчић даје коначну оцену овог концепта и теорије о „држави благостања”, када каже: оне „су по свом карактеру етатистичке, тј. оне се ослањају на друштвену установу државе, оправдавају експанзију државних функција, повећање државног апарата и стављање под државну контролу огромних производних механизма.“ (стр. 224).

Харолд Ласки и плуралистичко схавање друштва и слободе

Харолд Ласки (Harold Joseph Laski, 1893–1950) је само логички наставак дела британске традиције политичке мисли која од Џона Стјуарта Мила и Фабијевског друштва чини поступени прелаз од либерализма, преко социјалиберала ка социјалдемократским идејама спајајући идеје слободе и једнакости. „Либерализам је – пише Ласки – остао поглед средње класе, који задивљује излагањем основних принципа, али неспособан да принцип прилагоди ситуацији с којом они који су га подржавали углавном нису били упознати.“ (стр. 46). Ласки је био истакнути британски социјалиста, професор на Харвардском, Лондонском универзитету и чувеној Лондонској школи за економију и политичке науке, председник Фабијевског друштва (на том положају га је и смрт затекла), један од виђених чланова Лабуристичке партије, „човек којег су интелектуална и морална тражења одводила различитим стазама испитивања могућности освајања слобода и извршења друштвеног преображаја.“ (стр. 227). Фабијевско друштво било је креативна радионица идеја и кадровска база Лабуристичке партије, чији су и оснивачи заједно са синдикатима (тредјунионима). Чланови Фабијевског друштва били су

Бертранд Расл (Russell), Џон Голсворти (Golsworthy), Хенри Џорџ Велс (Wells), Клемент Атли (Atlee), Џон Стрејчи (Strachey), Ричард Тони (Tawney), Џорџ Кол (Cole), Е. Баркер, Етел Војнич (Ethel Voynich) „ауторка чувеног романа *Обаг* (Gadtlly) чији су јунаци револуционарним жаром и подношењем надчовечанских патњи били узор Павлу Корчагину односно Островском за личности романа *Како се калио челик*,” и други који су својим деловањем оставили трајан траг на своје доба. (стр. 228).

Харолд Ласки је вероватно иамо већи утицај у Америци него у Енглеској токм рада на Харвардском универзитету и преко чланова Лиге за индустријску демократију, која је представљала неку врсту филијале Фабијанског друштва у САД. Лига је инспирисала практичне мере које је предузео Френклин Рузвелт познате као Њу дил (*New Deal*). Чланови лиге за индустријску демократију били су писац Џек Лондон, Вилијам Ширер, историчар успона и пада Трећег Рајха, публициста Волтер Липман и други. Ласки се у Енглеску вратио после Првог светског рата, 1919. да предаје на LSE, обнављајући контакте са фабијанцима и гилдсоцијалистима. Ласки је „тежио да синтетизује елементе из два тока британске традиције – либералног и социјалистичког – у чијим матицама леже идеје слободе и једнакости.“ (стр. 231). Због својих политичких ставова, на LSE је имао и непријатности и опасност да се дисквалификује из наставе. Јавно мњење било је на његовој страни. Његове најважније књиге су *Полијичка* граматика (*A Grammar of Politics*, 1925) и *Слобода у модерној држави* (*Liberty in the Modern State* 1930). Прво издање *Слободе у модерној држави* било је под утицајем економске кризе, успона фашизма и неуспех „либерално-демократске“ Вајмарске републике, као и неуспеха Лабуристичке партије. Двадесете године XX века представљају период успона идеологије и праксе јачања ауторитаризма све мањег поштовања људских права и слобода. Након Првог светског рата САД је захватила грозница „црвене опасности“ (стр. 289). Већ 1932. Олдос Хаксли објављује *Врли нови свеј*. Са првим искуствима ауторитарне владавине и назнакама надлазећег тоталитаризма (левог и десног, комунизма и фашизма), литература савремених антиутопија „понекад је боље од теоријских радова и студија дала не само слику атмосфере и метода манипулације, него је, доводећи неке ствари до апсурда, сликовито приказала консеквентце неких догми и технике владања засноване на чистом „државном разлогу“ (стр. 290).³⁵ Већ тридесетих година на делу је опасност угрожавања човекове индивидуалне слободе и успон колективизма, дакле „није требало дуго чекати да семе зла донесе своје отровне плодове.“ Како пише Становчић, кад је Ласки писао обимнији увод за треће издање *Слободе у модерној држави* (1948), Орвел је спремао *1984*, а Хаксли је осећао потребу да технократским опаснос-

35 То су В.: Олдос Хаксли, *Врли нови свеј* [1932], Југославија, Београд 1967; Џорџ Орвел, *1984* (1949), Југославија, Београд 1968; Јевгениј Замјатин, *Ми* [1920], Просвета, Београд 1969; в. и Франц Кафка, *Процес*, Култура, Београд 1962; и *Замак*, Просвета, Београд 1963.

тима које је у *Врлом новом свету* предвиђао за наше далеке потомке, дописе оне нове, које су од појаве првог издања (1932) успеле да запрете и угрозе савремени свет, односно човека у њему. (стр. 291). Ласки је био свестан нарастајуће плиме ауторитаризма, тоталитаризма и диктатура које постају претња како на индивидуалном, тако и на друштвеном плану. Он је писао: „Бескорисно је избегавати истину да слобода престаје од тренутка када се распадне споразум о основама, а очигледно је да се он распао у многим областима света и да је у таквим областима владавина путем убеђивања уступила место владавини путем силе..” (према Војиславу Становчићу, стр. 291). Харлод Ласки, већ на уводу своје *Слободе у модерној држави* да је одређење слободе: „Под слободом подразумевам одсуство ограничења над постојањем оних друштвених услова који, у савременој цивилизацији, представљају неопходна јемства среће појединаца. Настојим да испитам односе у којима се она може постићи у западном свету и, још ближе, да пронађем она правила понашања којима се политичка власт мора приклонити, ако њени поданици треба да, у правом смислу речи, буду слободни. Зато ја, сада већ, подржавам једну тезу и тврдим да је слобода у основи одсуство ограничења. То подразумева могућност развијања, избор сопственог начина живота од стране појединца, без споља наметнутих забрана. Људи се не могу, како је Русо тврдио, нагонити у слободу. Они не налазе своју слободу, како је Хегел стално истицао, у послушности према закону. Они су слободни када их управљачи под којима живе остаљају без осећања фрустрираности у областима које они сами сматрају значајним. Они нису слободни када их правила, којима треба да се прилагоде, нагоне на понашање које не воле и одбојно им је. Не поричем да има понашања против којих су забране пожељне; мора ме се, на пример, чак и против моје воље, обавезати да школујем своју децу. Међутим, тврдим да свако правило понашања којим се од мене тражи нешто што ја, иначе, не бих дао, јесте умањивање моје слободе.”³⁶ У овом Ласкијевом одређењу слободе спојена су два схватања или два концепта слободе која могу бити и у међусобном сукобу: „позитивна“ слобода и „негативна“ слобода. Негативна слобода одређује се одсуством спољњих препрека и спољњих ограничења која човеку могу бити наметнута од стране државе, цркве или неке политичке организације. Позитивна слобода тиче се човекових тежњи да буде сопствени господар руковођен сопственом свешћу, савешћу и вољом, како би могао да оствари своје потенцијале и „најбољи део себе“. Становчић упозорава да се из оваквог схватања слободе може ограничавати човекова слобода. (стр. 294).³⁷

36 Харлод Ласки, *Слобода у модерној држави*, Радничка штампа, Београд 1985, стр. 181–182

37 О односу позитивне и негативне слободе детаљније је писао Isaija Berlin, *Četiri ogleda o slobodi*, Филип Вишњић, Београд 1992. Види детаљније у: Slaviša Orlović, „Različita shvatanja slobode u savremenoj političkoj teoriji”, u: Slaviša Orlović, *Političkoški ogledi (Politička sociologija i politička teorija)*, Службени гласник, Београд 2010.

По Ласкију, „слобода увек зависи од ограничавања политичке моћи и никада се не постиже уколико управљачи једне државе не могу, када је потребно, да буду позвани на полагање рачуна“.³⁸ У Ласкијевим делима присутне поуке које су Енглези извукли, да у сваку власт треба сумњати и свака тежи да буде неограничена. На Ласкија је значајан утицај имао и Џејмс Харингтон, познат по делу *Заједница Оцеана*, који је после рестаурације био ухапшен. Ласки је настављач традиције од Лока, преко Мила и енглеске политичке мисли XVIII века (Хјума, Смита, Берка). Ласки упозорава, „ако човека лишиш знања и пута ка још већем знању, учинићеш га, неизбежно, робом оних који су у том погледу спретнији од њега“.³⁹ Ово су проблеми којима је у XIX веку велику пажњу посветио Џон С. Мил. Рекли бисмо да га Ласки следи у многим ставовима које поткрепљује новијим догађањима и теоријским разматрањима и освежава старије идеје показујући њихову релевантност у времену у којем је живео и стварао. Мил је у свом делу *О слободи* писао: „држава која спречава развитак својих грађана да би од њих направила покорније оруђе у својим рукама, па било то и за корисне сврхе – таква држава ће увидети да се велика дела не могу створити са малим људима, и да ће савршенство машинерије, коме је она све жртвовала, на крају бити бескорисно услед недостатка оне животне снаге коју је она прогањала да би машина могла боње да ради.“⁴⁰ Према Џону Стјуарту Милу, слобода појединца важна је за напредак друштва.

Део ових либералних идеја запљуснуо је и Србију. Тако је Петар Први Карађорђевић 1867. прево дело Џона Стјуарта Мила „*О слободи*“ и стекао титули „ослободилац“. Либералне идеје дошле су до изражаја у Сретењком уставу (1835), који је био прожет идејама Монтеѕкјеа о подели власти и ограничавања апсолутизма, по којем Србија и слави дан државности на Сретење 15. фебруара.

По Ласкију, ако „дозволимо одбацивање слободе, сукоб је на неком ступњу, изванредан“, јер, како каже Ласки, „човеков разум се, у крајњој линији, не може навићи на тиранију; у једном тренутку роб се мора побунити против свога господара.“ (фуснота 118, стр. 292). Право на информисање и могућност да буде обавештен о основним збивањима без искривљавања чињеница, право да се слободно објави штампана реч (то је по Ласкију врхунска катарза за незадовољство) нису само услови индивидуалних слобода него и друштвеног напретка. Јер, „већина људи, којима се забрани да мисле онако како их учи њихово искуство, убрзо престаје да мисли уопште; људи који престају да мисле, престају исто тако да буду грађани у правом смислу речи“. И зато, по Ласкију, а он је у томе у праву, „најбољи показатељ квалитета једне државе јесте степен у коме она може да дозволи да буде слободно критикована“. (према

38 Харолд Ласки, *Слобода у модерној држави*, Радничка штампа, Београд 1985, стр. 182.

39 Ibid., стр. 183.

40 Džon Stjuart Mil, *O slobodi*, Филип Вишњић, Београд 1988, стр. 143.

Војиславу Становчићу, стр. 296) Војислав Становчић, у интерпретацији Ласкија далекосежно указује на проблем истине, слободе и медијске манипулације. Становчић пише: „Насиље над човековим разумом, свешћу и савешћу; „принудно вежбање ума” или „испирање мозга”, једнако као и индоктринација тј. „упумпавање у мозак” садржаја који не одговарају ономе што човек на основу свога сазнања и искуства може да закључи; дресирање човека на метанисање „ауторитетима”, чак и кад их не морамо стављати под наводнике; натеривање човека на једнообразност или друштвено очекивање једнообразности, која је супротна човековој природи и коју не подржавају основне чињенице друштвеног живота – све су то појаве које трују атмосферу слободе.“ (стр. 305). За Становчића, „функција друштвених установа, без којих нема цивилизације, њихово социјализирање човека, као и критика и мењање установа у име човекове слободе – ствар су мере.“ (стр. 305)

Атлантска повеља и ширење демократије

Једну визију уређења света после Другог светског рата имали су председник САД Френклин Рузвелт и премијер Велике Британије Винстон Черчил, који су ове идеје и визију формализовали у Атлантској повељи (14. августа 1941). Атлантска повеља је документ кратак по садржају (једна страница) али снажан по садржају и начелима које садржи. Резултат је заједничког рада лидера две велике силе америчког председника Франклина Рузвелта и британског премијера Винстона Черчила а потписан 14. август 1941. године. Иницијалне идеје ове повеље Рузвелт је изнео у „адреси“ о „стању нације“, традиционалном обраћању америчких председника, које је одржао 6. јануара 1941. године а која је добила статус „историјске“. Рузвелт је у свом говору иложио велике циљеве и програм за будућност са четири суштинске слободе: (1) слобода говора и изражавања (*freedom of speech and expression*) широм целог света; (2) слобода вероисповести и поштовања свога Бога на свој начин; (3) слобода од немаштине и беде (*freedom from want*) која значи економско разумевање које ће свакој нацији обезбедити здрав и миран живот за њене становнике у целом свету; и (4) слобода од страха (*freedom from fear*).“ (стр. 72).

Мере које је Рузвелт предузимао, значиле су одступање од политике изолационизма и неутралности. Повеља је била резултат и плод током дужег периода конципираних вредности, циљева и достигнућа у ослобађању човека од сваке врсте „ропства, диктатуре и тираније. Отуда „повеља“ садржи начела и смер деловања две најјаче западне силе, као и борбу за демократију, као платформу држава антифашистичке коалиције у Другом светском рату које су и извојевале победу. *Атлантска повеља* имала је зналајну улогу и у стварању Уједињених нација. Концепт

о четири слободе добио је место и у *Универзалној декларацији о људским правима* коју је усвојила Генерална скупштина УН 10. децембра 1942. године.

Наводећи да је Атлантска повеља синтеза дуге историје и традиције, Становчић констатује: „Проблем је колико се потомци Рузвелта и Черчила придржавају вредности, начела и завета својих предака, који су утемељили и Уједињене нације, а њихови сарадници и следбеници и *Универзалну декларацију права човека*.“ (стр. 77)

Актуелност „Политичких идеја и идеологија“ Војислава Становчића

У времену које је уследило од момента када су Рузвелт и Черчил потписали Атлантску повељу, како је сматрао и Роберт Дал, демократија почиње да буде у фокусу интересовања политичке науке, за разлику од времена пре тога, за које се може рећи да „теорија демократије“ није ни постојала. Победничке силе у Другом светском рату, наметнуле су демократска решења и пораженој Немачкој. Слично је пре њега мислио и Мајкл Оукшот, тврдећи да није могао наћи одговарајуће текстове о демократији па се у свом зборнику *Социјалне и политичке доктрине савремен Европе* (1939) ослонио на краће одломке из радова Џона Лока и Џона Стјуарта Мила. Оукшот укључује део о представничкој демократији, што се у Енглеској претходног века називало представничком владом о чему је писао Мил – *Размишљања о представничкој влади*. Дал је био велики теоретичар демократије двадесетог века, професор са Јејла, два пута добитник „Награде Вудро Вилсон“. Средином двадесетог века, Дал је пручавао ставове Џејмса Медисона из *Федералистичких писама* и унео их у свој *Предговор демократској теорији* (*A Preface to Democratic Theory*, 1956). Инспирисан медисоновским концепцијама, касније је у политиколошким истраживањима развио плуралистички концепт интереса који је означио полиархија, што представља идеалан тип у пракси готово недостижне демократије.⁴¹ Полиархија је Далова ознака система са широком дистрибуцијом моћи (стр. 134). Како пише Најдан Пашић у уводу Далове књиге *Дилеме плуралистичке демократије*: Полиархија или „вишевлашће“ је „истовремено постојање и деловање више аутономних центара власти који су комплементарни и смислу поделе функција власти, али су истовремено стављани у такав положај да се међу-

41 Роберт Дал је био професор на Јејлу (*Yale*), са којег је потекло десет америчких председника. На Јејлу је професор Вучина Васовић био на студијском боравку код Роберта Дала 1976/77. На Јејлу је држао предавања и професор Војислав Становчић. Више професора Факултета политичких наука били су Фулбрајтови стипендисти на бројним универзитетима у САД, види детаљније у: *Fulbright Almanac 1964–2014, Celebrating 50th Anniversary of Fulbright Program*, Fulbright Alumni Association of Serbia 2014, Beograd, Editor: Prof. dr Slaviša Orlović. Обухваћени су и стипендисти Ron Brown, Hubert H. Henphrey i Junior Faculty Development Program.

собно ограничавају и контролишу.⁴² Од наших аутора Дал је највише утицао на Вучину Васовића који је као Фулбрајтов стипендиста боравио код њега на Јејлу 1976/77. Касније је био приређивач и писац анализа и предговора не само за књиге Роберта Дала већ и других теоретичара демократије двадесетог века као што су Ђовани Сартори и Аренд Лајпхарт, Џон Пламенац и други.⁴³

Либерализам и социјалдемократија

У теоријским дебатама између либерала и социјалдемократа остаје увек отворено питање ко или шта регулише економски живот, држава или тржиште? Другим речима чему дати предност, слободи или једнакости. Социјалдемократе сматрају да се често економска ефикасност остварује на рачун друштвене правде, а либерали (либертаријанци) да се због редистрибуције смањује економска ефикасност. У ствари, социјалдемократе не верују у тржиште а либертаријанци у социјалну правду.⁴⁴ Од времена „успона „државе благостања“ након Другог светског рата, социјалдемократија је имала свој пад услед повратка либералног таласа у другој половини XX века, али и своју обнову и повратака крајем XX и почетком XXI века.

Проширење државних овлашћења често води до ограничења економског раста и неефикасности. Тржиште и цивилно друштво преузимају функције које је држава заузела. Покушај државе да покрије и прекрије све сфере и сегменте друштва у виду десног и левог тоталитарног екстрема завршио се неуспешно 1945, када је реч о фашизму, и 1989, када је реч о комунизму. Фридрих фон Хајек (Friedrich A. Hayek) је средином двадесетог века (1944) указивао на везу између тоталитаризма и модерне државе благостања.⁴⁵ Током три четвртине двадесетог века функције и делокруг државе значајно су се проширили, укључујући буквално све демократије. Док је државни сектор почетком века трошио мало више од 10 посто друштвеног производа (ДП) у већини западноевропских земаља и Сједињеним Државама, до касних осамдесетих, тај сектор трошио је готово 50 посто друштвеног производа (70

42 Најдан Пашић, предговор књизи: Роберт Дал, *Дилеме плуралистичке демократије*, БИГЗ Београд 1994, стр. 13 (Robert Dahl, *Dilemmas of Pluralist Democracy, Autonomy vs. Control*, New Haven and London Yale University Press, 1982).

43 Vučina Vasović, „*Dalova poliarhično-demokratska gramatika*“, предговор књизи: *Demokratija i njeni kritičari*, CID, Подгорица 1999; Vučina Vasović, *Sartorijeva demokratska teorija*, предговор књизи: *Demokratija šta je to?*, CID, Подгорица 2001; Vučina Vasović, *Lajphartova konsociaciona demokratija*, предговор књизи: Arend Lajphart, *Modeli demokratije*, CID, Подгорица 2003.

44 Славиша Орловић, *Политичка социологија*, Факултет политичких наука универзитета у Београду, Београд 2019, стр. 14.

45 Friedrich A. Hayek, *Put u ropstvo*, Global Book, Нови Сад 1997 (*The Road to Serfdom*, prvi put objavljeno 1944. godine).

посто у случају социјалдемократске Шведске). У периоду после Другог светског рата западне земље показале су тенденцију ширења и увећања улоге владе (државе) у друштву. Након Велике депресије, влада је све више преузимала на себе улогу обављања економских и социјалних активности. То се огледало у контроли националне економије, заштитника и гаранта социјалне сигурности грађана и уопште социјалних потреба. У том смислу, многе западне земље развијале су социјалне програме економске и здравствене заштите (болесних, незапослених), што је дало карактеристике „државе благостања” (*welfare state*). То значи да су у једном релативно дугом периоду грађани у овим друштвима уживали висок животни стандард и релативну сигурност, али је бивала већа зависност од државе. Све је већи број запослених у терцијалном сектору и све већи број људи са високим образовањем. Ова тенденција је, производећи неефикасност и неподвижене последице, довела до силовите противреакције у облику „тачеризма” и „реганизма”. У односу на социјалдемократско „надимање” државе, либерали се залажу за наглашенију улогу тржишта као погодне средине за друштвену интеракцију, где укупан исход одређује скуп појединачних избора. Држава је изум за производњу јавних добара која се користе када тржишне трансакције не успеју да пруже оно што појединци желе. Ипак, национална тржишта релативно губе значај у односу на међународна тржишта. Либерализам је потиснуо редистрибутивну политику државе благостања, а за њене носталгичаре и левичаре глобализација је неолиберални пројекат.⁴⁶

Читав низ теоријских и идеолошких тема и питања који има везе са концептом „државе благостања”, а који је временом бледео, су идеје о „друштву изобиља”, „постиндустријском друштву”, теорије о „крају идеологије”, „теорија конвергенције друштвених система”, све до „трећег пута”, који је програмски уобличио, такође један директор LSE-ја Ентони Гиденс 1988. године. „Трећи пут” је замишљен као обнова социјалдемократије након успона „неолибералног” таласа (либерали себе не називају „неолиберали”), који избегава антикапитализам левице и конзервативизам деснице. Ентони Гиденс у предговору пише како је књигу „*Трећи џуџ, обнова социјалдемократије*” замислио као прилог расправи о будућности социјалдемократије, а разлози те расправе су „растварање „консензуса благостања” што је до касних 1970-их владао у индустријским земљама.”⁴⁷ Своју инспирацију потврђује и следећим речима: „Чини се да су политичке идеје данас изгубиле способност да надахњују, а политичке вође способност да воде.”⁴⁸ Програм „трећег пута” везан је за Нове Лабуристе (*New Labour*) и њихов повратак на власт у време премијера Тонија Блера.

46 Славиша Орловић, *Политичка социологија*, Факултет политичких наука универзитета у Београду, Београд 2019, стр. 67. и 172.

47 Anthony Giddens, *Трећи пут, Обнова социјалдемократије*, Политичка култура, Zagreb 1999, стр. 7

48 *Ibid.*, стр. 11

Либерализам и демократија

Раскршће либерализма и демократије јесте питање преваге једнакости, односно егалитаризма и слободе. Слобода или њена супротност, најбоље се исказују у том напетом пољу између појединца и државе. Овај релациони однос између власти и слободе Становчић проучава и анализира из више перспектива и у више својих књига (*Власти и слобода*, *Политичка теорија*, *Политичке идеје и религија*).⁴⁹ Док се демократија бави питањима како се бира власт и ко ће је вршити, либерализам трага за границама у делокругу власти. Демократија поштује правило већине која је носилац суверенитета (власт народа од народа за народ), либерализам почива на суверенитету појединца-грађанина (личности), који је извор власти. У том смислу, либерализам, конституционализам и владавина права имају заједничку нит која их спаја. То је, с једне стране ограничавање власти, односно, настојање да се она понаша у оквирима (границама) права и у границама закона. То је, у основи, стара парадигма о владавини права а не владавини људи, јер владавина људи ако није у границама права може олако да склизне у самовољу, дискреционост и арбитрарност. Реч је о кварљивој људској природи или како би рекао Брајс, „нико није довољно поштен да би му се дала апсолутна власт“. Фридрих Хајек слободу поставља као потенцијално везивно ткиво између либерализма и демократије. Он каже, ако је демократија у конфликту са слободом, онда ја нисам демократа, односно, „ако је демократија средство да се сачува слобода, онда је слобода појединца ништа мање суштински услов за функционисање демократије“.⁵⁰

Ђовани Сартори, као заступник либерално-конституционалног модела демократије, даје добро објашњење односа између либерализма и демократије. Он је одлично нагласио поље компатибилности али и простор латентне тензије између ова два појма. Полазећи од Констановог става да су уставни режими либерални режими, Сартори истиче: „Либерална политика је уставност, а уставност је решење проблема слободе у контексту уставног легалитета“.⁵¹ По њему, појам једнакости најтежи је појам у политици. Проблем једнакости међу људима јесте проблем правде. Појам једнакост има антички корен у речи *исо* – исти (*исономиа* – исти закони, *исоџурија* – једнако учешће на скупштини). По Сарторију, суштина је следеће: „Изједначити у исходу, значи дистрибуирати, редистрибуирати, и на крају одузети поседовање“.⁵² Питање дистрибуције и редистрибуције у циљу једнакости и/или социјалне правде јесте управо оно раскршће, како социјалдемократије и либерализма, тако и демократије и либерализма.

49 Vojslav Stanovčić, *Vlast i sloboda*, Удружење за политичке науке и Чигоја штампа, Београд 2003; Vojslav Stanovčić, *Politička teorija*, том I, Службени гласник, Библиотека Синтеза, Београд 2006; Vojslav Stanovčić, *Političke ideje i religija I i II*, Чигоја штампа, Београд 1999.

50 Fridrih A. Hajek, *Poredak slobode*, Global book, Нови Сад 1998, стр. 105.

51 Đovani Sartori, *Demokratija – šta je to?*, CID, Подгорица 2001, стр. 195.

52 Ibid., стр. 219.

Оно што спаја демократију и социјалдемократију – једнакост, управо то је раздваја од либерализма. То је оно место због којег из либертаријанске перспективе демократија делује левичарски. Други моменат јесте акценат демократије на масовном учешћу грађана у политичком животу и принцип народног суверенитета, због чега је за либертаријанце демократија увек, потенцијално, популистичка. Либерализам инсистира на индивидуалности и заштићеној сфери приватности. По Сарторију, либерализам, „то је теорија и пракса индивидуалне слободе, судске заштите и уставне државе“,⁵³ односно, како истиче, „у суштини превладао је либерализам у смислу да су демократе прионуле уз тезу да је слобода циљ а демократија њен инструмент“. Сартори заључује: „Либерализам је пре свега техника границе моћи државе, док је демократија убацивање народне власти у државу“.⁵⁴ Демократски уређено друштво омогућава институционално утемељење слободе. Ако је питање о поретку остало без правог одговора у оквирима традиције природног права, либерална мисао га у „поретку слободе“ и владавини права изводи до краја.

Захваљујући демократским револуцијама и из њих проистеклим декларација, као и напорима мислилаца и практичара, демократске идеје, начела и вредности се шире до те мере да је крајем XX века, тачније 1989. Френсис Фукујама, иако оптимистички, али не сасвим и основано, прогласио тријумф либералне демократије и „крај историје“. Наиме, Фукујама је након рушења Берлинског зида, који је симболизовао урушавање комунизма, крај хладног рата, тријумф либералне демократије над недемократским тоталитарним режимима, по мало еуфорично 1989. објавио најпре чланак „Крај историје“ (у часопису „Национални инџерес“), а потом и књигу „Крај историје и последњи човек“ („*The End of History and the Last Man*“) 1992. године. Ова констатација била је не само, преурањена, већ и неоснована. Међу критичарима Фукујама вреди поменути Џозефа Наја који је сматрао да се постхладноратовски период пре може сматрати као „повратак историје“. Семјуел Хантингтон, чији је Фукујама био један од најбољих студената, изашао је са тезом да ће светском политиком доминирати „сукоб цивилизација“. Ове две књиге су као ретко које изазвале полемике и расправе, али време им није дало за право. У периоду након ових књига забрињавајући је талас успона ауторитаризма.

Особености стваралаштва Војислава Становчића

Како истиче Војислав Становчић, „у популарним тумачењима новије историје друштвене мисли – XVIII век је често третиран као доба разума, XIX век као доба идеологија, а XX век као доба анализе“. Међутим, по Становчићу, иако се XX век с правом назива век анализе, ипак су у пракси политичке идеологије више дошле до изражаја него у пре-

53 Ibid., стр. 222.

54 Ibid., стр. 230.

тходним вековима.⁵⁵ Следећи ток мисли аутора, можемо се питати да ли је двадесет први век „доба ендизма” – крај идеологије, крај историје, крај идеологије, крај културе, крај истине, (*post-truth*)?⁵⁶ Истичући значај идеје владавине права, Становчић истиче да су „велики поборници слободе писали о слободи у оквиру закона, о признавању слободе другима као границе своје сопствене слободе и о закону као граници власти и гаранту слободе”.⁵⁷

Војислав Становчић је након својих радова *Политичке идеје и религија* 1 и 2 (два издања: 1999. и 2003), *Власти и Слобода* (2003), *Моћ и легитимност* (2006, након немачког издања у Сент Галену – *Macht und Legitimität*, 2003) и *Политичка теорија*, потврдио да је један од ретких теоретичара енциклопедијске ширине знања, али чија је још важнија особина која долази до изражаја у његовим радовима – понирање у корене и дубине знања, уз складно развијање глобалних концепција о великим тематским целинама и истовремено испуњавање тик широких оквира са сазнајно и методолошки релевантном грађом у којој је пуно занимљивих појединости. Разликовање јесте и треба, односно чињеница и вредности од Канта и Мила, има улогу једног од најважнијих методолошких принципа. У својим делима аутор је следио антропоцентрични приступ „умерено наклоњен слободарским идејама, јер се човеков положај узима као полазиште у разматрању политичких идеја и установа и у томе се ослањао на школу тзв. “модернизованог либерализма” [што је најближе поимању слободе код Џона Лока и Џона Стјуарта Мила].

По Становчићу, “улога идеологија је да што већи број људи придобијају за извесне идеолошко политичке пројекте и покрете како би се оствариле или спречиле извесне друштвене промене”.⁵⁸ Такође, “свака идеја која може наићи на подршку може постати владајућа током неког временског периода”.⁵⁹ Идеологије могу бити окренуте човековом ослобађању, али и поробљавању. Њихови творци теже да оне буду заводљиве као “опијум за интелектуалце” (Ремон Арон). Истовремено, идеологије представљају “скуп идеја које су усмерене да буду остварене у пракси”.

Анализа политичких теорија и институција и праћење њихове историје не може се пратити без услова у којима оне настају и делују. У том смислу, они се разматрају у контексту стања и развика са другим мисаоним творевинама које су блиске политичким теоријама, као што су правна теорија, правна филозофија, социологија, историја, етика, делимично и учења великих светских религија. Становчић указује и на

55 Vojslav Stanovčić, *Politička teorija*, том I, Службени гласник, Библиотека Синтезе, Београд 2006, стр. 643.

56 Slaviša Orlović, „Ograničavanje vlasti i pretpostavke slobode u delu Vojslava Stanovčića“, u: Ilija Vujačić i Dušan Marković (ur.), *Vojslav Stanovčić, život posvećen idejama*, стр. 169–170.

57 Vojslav Stanovčić, *Vlast i sloboda*, стр. 256.

58 Vojslav Stanovčić, *Politička teorija*, том I, стр. 67

59 Ibid., стр. 282

парадоксалну страну идеја. Иако је некада очигледно да су идеје биле замишљене да у датим ситуацијама донесу побољшање или опште добро, правду, једнакост, слободу или да учврсте врлине, у стварности су оне често постајале извор или узрок невоља, страдања, терора (црног, белог црвеног, зеленог), до те мере да их се згражавао и сам аутор који их је стварао. Према свим идејама и институцијама, Становчић се односи критичко-аналитички и рационално-скептички.

Током историје политичке мисли, више политичких писаца разматрало је појам моћи, њеног освајања, вршења, злоупотребљавања, али и ограничавања. По Раселу, жудња за моћи главни је покретач који доводи до промена које треба да проучавају друштвене науке: „од неограничених жеља човекових, главне су жеља за моћи и славом”.⁶⁰ Проблем је у томе што се жеђ и жеља за моћи не може угасити њеним досезањем, већ глад и жеђ за њом постаје све већи и већи, као што се жеђ не може угасити сланом водом. Може се рећи да што је моћ властодржаца већа, то је њихов осећај сигурности мањи, јер су у страху од подвлашћених.

Становчић је истицао да неки биографски елементи из живота политичких мислилаца, појединих државника или верских реформатора могу бити значајни за разумевање неких идеја: „На пример, утисак који је на Шопенхауера оставио призор затвореника окованих на галијама у Марсеју; или она чувена сцена кад Ниче посматра кочијаша који бичује изнемоглог коња”.⁶¹ Потребна мера када се о делу суди на основу биографије аутора. Занимљива су такође извесна упућивања на значајне детаље како је Адам Смит, као сународник и суграђанин подржавао Хјума, а овај утицао на Канта. Џон Стјуарт Мил је написао приказ првог тома Токвилове *Демократије у Америци*, „и истовремено се распитивао код својих француских пријатеља ко је човек који тако пише и шта он представља у Француској, да би се после отприлике месец дана Токвил и Мил средили у Енглеској и постали пријатељи”.⁶² Овај детаљ има и дубље значење, ако се зна да је идеју о „тиранији већине” Мил преузео од Токвила и на њу надовезао идеју „тираније мњења” у свом делу *О слободи*. Пре њих о тиранији већине писали су „очеви оснивачи” у Америци. Становчић не пропушта прилику ни да нас упозна да је Џон Лок био Раселов филозофско-политички узор, а Џон Стјуарт Мил му је био кум. Он нам указује одакле долазе одређене идеје, како се развијају и где припадају. Следећи Бертранда Расела, Становчић се пита „како можемо комбиновати онај степен индивидуалне иницијативе, који је потребан ради прогреса, са оним степеном социјалне кохезије који је потребан ради одржања”.⁶³ Иако подсећа на Слободана Јовановића, којег у овим

60 О Раселовој концепцији моћи Становчић је најпре писао у: Vojislav Stanovčić, „Концепција моћи у политичкој и друштвеној теорији Бертранда Расела”, *Gledišta*, br. 9, godina III (1962), стр. 26–37.

61 Vojislav Stanovčić, *Politička teorija*, том I, стр. 671.

62 *Ibid.*, стр. 679.

63 Vojislav Stanovčić, *Vlast i sloboda*, УПН и Чигоја штампа, Београд 2003, стр. 84.

темама надилази, вероватно је ближи духу Бертранда Расела, чији утицај је приметан.

Академик, проф. др Војислав Становчић се читавог живота дружио са идејама и из њих насталим идеологијама. У овим текстовима заступљене су главне идеологије: либерализам, конзервативизам и социјалдемократија. Посебна вредност ове књиге је што читаоци, пре свега студенти и наставници политичких и правних наука на малом простору, у једној књизи могу упознати сажету историју политичких идеја и идеологија. Гравитационо поље и тачка ослонца у академском опусу Војислава Становчића је владавина права (*the rule of law*), односно успостављања процедура и институција (сет правила). Битна карактеристика приступа Војислава Становчића била је контекстуализација, односно реконструисање друштвених и политичких околности у којима су настале одређене идеје и идеологије, као и политичке борбе, борбе владара за престо и револуције. Борба да се утемеље начела о којима пише аутор била је дуга и трновита. Она захтева да се овим идејама изнова враћамо. Његов алтруизам огледао се и у томе што је идеје и ауторе представљао аутентично и веродостојно а не у маниру да себе и своје вредности представи преко њих. Настојао је да из самог стваралачког бића аутора прикаже његове идеје.

Војислав Становчић је био мудрац, „ходајућа енциклопедија“, ерудита, моралан и високо образован професор. Академски је формиран на најбољим традицијама права (које је завршио), политикологије и политичке теорије, књижевности (коју је студирао) и филозофије. Био је професор историје политичких теорија и историје политичких идеја. Академик, светски а наш професор. Потврђени грађанин света са неоспорним локалним идентитом. Академик, проф. др Војислав Становчић је наш последњи енциклопедиста и просветитељ. Читавог живота је трагао за правом мером, за златном средином, држећи се умерености, одмерености, разумности, разложности и мудрости. Мудро је говорио и мудро је поступао. У његовом опусу, који није читав ни публикован, мало је тема из политичке науке и, пре свега, из политичке теорије и историје политичких идеја, о којима није промислио и писао. Ако је Факултет политичких наука својим оснивачима прогласио професоре Радослава Ратковића и Најдана Пашића, академик Становчић је, уз Вучину Васовића и Ратка Божовића, сасвим сигурно један од утемељивача (*Founding Fathers*) Факултета политичких наука Универзитета у Београду.⁶⁴

Професор Становчић, упућивао је бројне генерације политиколога и правника да читамо изворно, да заронимо у дубину, да трагамо за суштином, да разумемо мисао и идеју, да имамо дистанцу, да будемо опрезни у доношењу судова и закључака, да останемо одворени за другог и другачије, да сагледамо више перспектива, да проверимо и тестирамо

64 Slaviša Orlović, „Ograničavanje vlasti i pretpostavke slobode u delu Vojislava Stanovčića“, стр. 168

налазе, да не натежемо на једну страну, да увек сумњамо и преиспитујемо. Имао сам привилегију непосредног сазнања и увида из близине. Реч је о човеку отвореном да своја огромна сазнања подели са другима, да млађе колеге охрабри, подржи и усмери. Становчић је акумулирао знање без граница, формирао мишљење на темељима најбољих светских и домаћих традиција, посадио академску „лозу“ са дубоким коренима и која иде навише и досеже далеко за генерације које је оставио иза себе. Ова књига је само један од начина да изразимо своју захвалност.

Београд, 14.02.2022.

Проф. др Славиша Орловић